

ЖАДЬКО В.А.

УКРАЇНСЬКА СВІДОМІСТЬ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

В історії людства загалом, історії народів, зокрема, є певні віхи, наявність яких виправдана саме духовною природою людини. Тобто, людська свідомість, пізнаючи світ, певним чином впорядковує його, позначає якісь відтинки в його розвитку як рубіжні і доленосні. Це, насамперед, стосується періодизації суспільного життя на віки, тисячоліття, вічність. З точки зору астрономічної, природної такий поділ є умовним, але з точки зору людської, психологічної, поділ набуває доленосного значення якраз на зламі віків, тисячоліть, оскільки рубіжні дати дають можливість втрутитись в хід подій вічності, яку презентує (ють) закон (и), на основі якого (их), як виявляється, відбувався столітній чи тисячолітній шлях розвитку народів, людства в цілому.

Історія України налічує якраз ціле тисячоліття. Ця тривалість береться з огляду на тисячолітню історію існування християнства на Русі, яке, як всяке релігійно-конфесійне утворення, по-перше, інтегрує, об'єднує певну народно-духовну цілісність, по-друге, робить це засобами консервації того стану духовності, який існував на час релігійно-духовної експансії. Тобто, прийняття християнства, з одного боку, залучило наших киеворуських пращурів до духу попереднього (першого) тисячоліття, з іншого - духу самих пращурів, який став відомим, оскільки його потрібно було подолати новій релігії.

Зважаючи на це, можна говорити, що зміст другого тисячоліття визначається духовним протиборством народного духу і духу космополітичного у тому вигляді, як його репрезентувало християнство вкупі з античною філософією, яку воно асимілювало.

Які ж наслідки цього протиборства?

Звичайно, їх не можна визначити однозначно, як і все пов'язане з духовними процесами. Все ж візьму на себе відповідальність сказати, що наслідки переважно негативні. Але не тому, що народний і релігійно-християнський космополітичний дух несумісні за своїми людинотворчими потенціями. Справа в іншому, а саме: методи духовного збагачення і оновлення, які застосовувались впродовж тисячоліття, повністю ігнорували не лише специфіку народного духу, але і об'єктивного духу взагалі. Це були виключно примусові методи, які, по-перше, заперечували народну свідомість як язичницьку, поганську (селянську), по-друге, ігнорували еволюцію як засіб зміни змістовних парадигм об'єктивного духу як загального, єдиного, спільного на вселенському рівні.

Справді, в царині духу нікуди поспішати - тут немає часово-просторових визначень буття, вони тут не мають значення. «Поспішити - людей насмішити» - саме так вікова мудрість визначає спроби досягти бажаної мети в духовній сфері, якою є народна свідомість. Ось чому будь-яке примусове впровадження вершинних досягнень релігійно-філософської чи науково-технічної думки породжує і примножує трагедію людського буття, хоча наміри, начебто, були благородні. Але це звичайний стереотип буденної свідомості, оскільки наміри впроваджувача завжди злі: егоцентризм вдачі, жага прижиттєвої слави спокушали і постійно спокушають до бездуховних дій в координатах матеріальних вимірів буття, якими є простір і час, рух тіл, але не зміни їх душевних субстанцій, які тільки й мають значення, але визначити які не так легко, як здається «прогресисту».

Якщо порівняти історичну долю західно- і східноєвропейських (в першу чергу східнослов'янських) народів, можна помітити різницю. Перші утворюють співдружність цивілізованих країн, другі - тих, які прагнуть стати цивілізованими. Мовою духовно-культурної класифікації це означає, що вони перебувають на ступенях дикунства і варварства: неприємно для слуху, але це факт. І причина відома: перші розвивались у лоні вимог духовної основи світобуття; другі намагались наздогнати перших, а тому поспішали: не зачіпаючи глибинних визначень душі, змінювали зовнішні й формальні ознаки життя і постійно дивувались очевидній різниці в якості і рівні життя. Здивування, як відомо, початок філософування, тому міркувань про сутність душевного стану та його слов'янську загадковість чимало в нашій історії. Але чи принесли вони радість і щастя життя східнослов'янським народам?

Можна виділити декілька намагань революційно вирішити проблему прискореної європеїзації, властивих українській історії в її автономному і поєднаному з іншими народами розвитку.

Перше. Прийняття християнства на Русі. Виділю такі його аспекти: а) приймалось не з народної ініціативи, а за волею князівської верхівки, якій була потрібна політико-ідеологічна єдність з Європою; б) варварський метод прийняття, пов'язаний зі знищенням культових народних святих і примусовим хрещенням; в) відсутність попередньої духовної підготовки свідомості найширших верств Києворуської держави; г) підпорядкування змісту народної освіти чужоземним (греко-візантійським) впливам і впливу самих чужоземців на духовне і світське життя.

Для порівняння: у Римській імперії християнство протягом багатьох віків (з I -го до н.е. по IV-V н.е.) подвижницькою і жертвовною життєдіяльністю стверджувало своє право на суспільно значимий рівень своїх моральних максим у жорстких і навіть жорстоких суперечках з іншими віровченнями. Тобто, воно органічно, поступово, повільно, еволюційно розвивалось і аналогічним чином сприймалось поліетнічною свідомістю європейської людності. У Київській Русі на всі ці необхідні компоненти духовного розвитку просто не було часу, а тому християнство засвоювалось засобами міфології, в основі яких - чудо швидко- і

короткодії. Ясна річ, що це було не стільки прийняття чи сприйняття нового віровчення, стільки його примусове впровадження в масову свідомість.

Які ж наслідки? - Руйнування народного духу як офіційна політика та ідеологія держави. Це можна простежити за всіма ознаками і напрямками. Наведу найразючіший приклад. Києворуський дух - веселий, життєрадісний, оптимістичний, святковий. Що закономірно: поганин-язичник обожає природу як своїх батьків, як свою батьківщину: вона йому допомагає, а він їй постійно вдячний, постійно славить її і словом, і жертвоприношеннями. Його ставлення до матері-природи і батька-духа релігійно-святкове (релігія в перекладі якраз і означає благочестя, набожність, святість), отже, святе. І головне: це відносини рівноправних і рівноцінних суб'єктів духу.

Що пропонує християнство? - Бога, який постраждав за гріхи всіх людей, взявши на себе їхню провину. Але ж поняття гріха й провини не властиві людині з міфологічними доміантами свідомості з їх законом: «Дозволено все, чого хочеться», тобто, законом свободи, волі, а не свободи мислення. Тому сприйняття нової віри і нового Бога не є органічною потребою звичайної людини, потребою життя, оскільки в ньому, в його способі життя воля до життя заперечується. Приклад його життя не є прикладом, взятим із життя, а проблеми трансцендентного світу з його об'єктивними моральними цінностями, цінностями свободомислення, не є дотичними до безпосередньо-чуттєвого життя неофітів. Тому утверджується не скільки християнсько-філософський спосіб життя, стільки протилежний йому за суттю. А саме: лукавство і лицемірство стають звичною нормою поведінки неофіта, природні нахили і потяги якого забороняються, але від яких він не відмовляється. Навпаки, заборонений плід стає солодким, надмірним у своїх проявах саме через неприродність самої заборони.

Християнин еволюційний, органічний, самосвідомий, схильний до самоаналізу, тобто самопізнання і самокритики. Це і є шлях розуміння того, в чому суть гріха і провини, відтак суть сповіді і покаяння. Християнин-неофіт вже тисячоліття запитує: «Хто винен?», «Що робити?» та «З чого (кого) почати?» наводити лад у суспільстві. Щоб почати з себе, до цього розум, що не має практики і досвіду свободомислення і самопізнавальної самокритики, не доходить. Достатньо подивитись на вільну пресу, електронні засоби інформації, послухати вільні думки простого народу, щоб зробити подібний висновок - об'єкт їх критики не вони самі. Це ж стосується й освіченої частини суспільства, оскільки вона також «із народу», а не з духу істини, духу історії. Чи могла в такій країні відбутись перебудова з її гаслом: «Перебудуй себе, свою власну свідомість, почни з себе». Риторичне питання...

Зазначу, що мова йде не про неспроможність християнства, а про повну неспроможність революційних пертворень в царині народного духу, народної свідомості. Не тому, що вона застійна, консервативна, заскорузла, догматична, а тому, що дух є тією константою, тим фундаментом, на якому будується, зберігається, розвивається культура конкретного народу.

Друге. Реформаторські перетворення Петра I. Почну з того, що він намагався європеїзувати Московію («прорубати вікно в Європу» - як вірно сказано: «прорубати»!), але знов таки без тієї підготовчої роботи духу в царині народної свідомості, яка проводилась в Європі вже декілька століть і дала певні наслідки, певний духовний ґрунт, на якому можна було зводити Нову історію.

Відродження. Якщо середньовічні схоластичні дискусії ставили перед філософією завдання обґрунтувати буття Бога, то філософи Нового часу, вбачаючи сутність Бога в мисленні, богоподібність людини вбачали в тому, наскільки вона є мислячою істотою. Звідси зосередженість їх зусиль на розробці правил і методів мислення, знаючи які і володіючи якими, можна без втрати суверенної самості пізнавати світ, включаючи світ власної душі і духу.

Гуманізм. Церковне розуміння любові до ближнього як до себе самого суперечить естетичній (чуттєвій) природі людини. Полюбити душевно й тілесно невідповідного можна лише примусово, це любов в якості кари, а не благодаті Божої. Така любов не зцілює її суб'єктів. Навпаки, людина як суб'єкт мислення згідно його правил і методів, не знаючи світ, починає відчувати в собі самій благодатну силу Бога як духу пізнання, починає любити Бога в собі як суб'єкта мислення, виробляти масштаб любові до будь-кого іншого не на чуттєво-безпосередній, нехай навіть і естетичній, основі, а на любові мислення, яке не знає матеріально-тілесних відмінностей, а тому з'єднує по істині любові, по любові як істині, Розуму як істині, Духу як істині світобуття, любові як Божій благодаті. В такому гуманізмі немає об'єкта і суб'єкта, це суб'єкт-суб'єктні відносини між людьми як відносини людяні й людяності, відносини рівності, а не приниженості.

Реформація. Якщо Бог-мислитель, а людина подібна йому у мисленні, то жодного посередника між ними бути не може і не повинно. Бог - це світова і суспільна мудрість, зафіксована у Біблії. На що широко відгукнеться душа і серце людини у змісті Святого Письма, те і є Боже одкровення, Божа правда. Тому Реформація була актом витіснення церкви зі світського життя суспільства, актом утвердження свободи слова і свободомислення.

Просвітництво. Біблія як книга мудрості формує людину засобами Слова, тих змістів і значень, які вона несе людині. Слово як Бог, божественність Слова належать духу живої народної розмовної мови, духу народного мовлення. Отже, слід, по-перше, перекласти Біблію на народні мови, по-друге, народну освіту зробити рідномовною, а не латиномовною, по-третє, навчити кожну людину читати рідною мовою і, по-четверте, дати їй безкоштовно Святе Письмо і Святі Перекази, щоб вона занурювала свою індивідуальну свідомість у соціум загальнолюдської духовності.

Всі ці процеси створили в Європі на початок XVIII ст. Нову історію і Новий час, тобто історію, час якої вимірюється людським началом, розвитком людини як особистості і водночас творчої, вільної в своїх думках і діях індивідуальності. Ці процеси породили дух республіканізму, дух рівності, свободи і братерства, який став гаслом демократичних перетворень, спрямованих на утвердження національних пріоритетів у суспільному розвитку країни і народів.

Зазначу, що всі ці процеси відбувались і в Україні, оскільки її освіта орієнтувалась на європейські зразки. А народний дух з витоків був свободолюбивим і волелюбним.

Що ми маємо від реформаторських зусиль Петра I? Те ж саме, що й у Володимира Хрестителя, - бажання цивілізувати підлеглі народи, але без будь-якої духовної трансформації їх свідомості. Часу, як завжди, не вистачає, тому він прискорюється включно до його заперечення взагалі. Разом, звичайно, із простором, різнонародним у своїй основі і суті. Український дух заперечується тим, що всі його носії забираються в Московію, яка стає Великою Руссю; всі землі як батьківщина народів стають територіями; управління через ліквідацію патріархату і підпорядкування церкви державі стає територіально-адміністративним і повністю уніфікованим, ієрархічним; держава стає монархічною імперією, яка повелює з єдиного центру; народне, особливо ж українське, повністю забороняється, щоб не було ані духу демократичного свободо- і волелюбства, ані мови як духовної енергетики народного буття.

Як бачимо - повна протилежність європейським тенденціям, хоча народу навіть думка, що реформи зумовлені вимогами європейської освіченості. Тож не випадково, що вже у XIX ст. видатні мислителі, серед яких К.Маркс, О.Герцен, П.Чаадаєв негативно оцінювали реформи Петра I і його послідовників.

Маркс вважав абсурдною і варварською саму ідею примусу в сфері духу, оскільки це нічого позитивного не дає, а лише дискредитує його. Тому його фундаментальна праця з історії Росії від Івана Грозного до Катерини II була під фактичною забороною - вона не була перекладена російською мовою.

О.Герцен вважав Петра I відповідальним за те, що він, утворивши імперію, знищив демократизм слов'янського духу, особливо ж українського, і дискредитував саму ідею держави: створена за німецькими зразками, вона стала символом ворожості людині усіх її установ, як і ворожості німецького народу, який до цього не мав жодного відношення. Внаслідок цього народне і державно-політичне життя, на його переконання, яке відповідає і сучасній дійсності, розвиваються в паралельних площинах: держава ігнорує народну волю, народ ще й дотепер бачить в державі виключно інструмент примусу, а не правовий організм.

П. Чаадаєв вважав неприпустимим те, що підпорядковане державі православ'я фактично ізолює Росію від християнської Європи, перетворює на жандарма по відношенню до духовних трансформацій її народів, а власну державу формує як тюрму народів постійними завоюваннями, відомими як «собираніє земель русских». Доля його також відома - перший російський дисидент, якому заборонили друкуватись і якого оголосили божевільним.

Третє. Велика Жовтнева соціалістична революція, яку самі її творці в перші роки, коли ще їм самим була невідома подальша доля їх волюнтаристського дітища, називали жовтневим переворотом. Тут також є досить цікаві аспекти аналізу.

1. Як не дивно, але К. Маркс у листі до перших своїх послідовників у Росії Г. Плеханова та В. Засулич недвозначно заявляв про непридатність економічно-формаційних висновків «Капіталу» до умов Росії. Головна причина: «Капітал» є відображенням специфіки розвитку англійського суспільства, яка в Росії зовсім протилежна - в ній немає кардинальної умови капіталізму, якою є приватна власність на землю. Припускаю, що К. Маркс у даному випадку проявив наукову чесність і людську порядність, адже спочатку його думки були протилежними. Але постійні заперечення з боку О.Герцена, М.Бакуніна комуністично-тоталітаристських устремлінь, які йшли від марксового захоплення гегельянством з властивим йому розумінням загального як одного і єдиного, до того ж об'єктивного, хоча насправді це німецьке світобачення, привели його до подібної оцінки теоретичних і практичних можливостей своєї концепції суспільно-історичного розвитку.

Ясна річ, що до побажання класика не прислухались. По-перше, їх висловлював опортуніст і меншовик, по-друге, хоча у «Передмові» до «Капіталу» Маркс чітко вказував на неможливість суб'єктивізму в справі політичного і економічного розвитку будь-якої країни, тобто ігнорування поступовості і необхідності визрівання певних стадій розвитку суспільства, ця вказівка була проігнорована вбивчою логікою диктатора Наполеона, який, на відміну від Маркса, радив спочатку вступити в бійку, а потім розбиратись із теоріями розвитку. І це було взято логікою революційної доцільності, сповідуваної В.Леніним, значно більшою мірою, ніж логіку «Капіталу», бо це логіка партійної діяльності, орієнтованої на захват(!) влади. Тому владу взяли і будували англійський, воістину жажливий, замішаний на насильстві, завоюваннях, ріках крові варіант капіталізму, лукаво називаючи його побудовою соціалістичного базису комунізму.

2. Потрібно, нарешті, запитати себе: «Чому до Жовтня партія мала назву РСДРП (б), а з приходом до влади вона перетворилась у ВКП (б)?» Це справді доленосне питання. Не даючи відповіді на нього, можна дійти висновку, що начебто нічого суттєвого не відбулось. Саме в такому руслі й розвивалась офіційна радянська історична, політична і філософська думка. Але соціал-демократична і комуністична ідеології є альтернативно протилежними одна іншій, що й позначилось на народній долі.

Соціал-демократичний суспільний устрій ґрунтується на засадах християнської моралі. Принцип любові до ближнього як до себе самого органічно трансформувалась в ідеологію громадянського суспільства

на об'єктивній правовій основі. Об'єктивній не лише у суто науковому сенсі, але й гуманістичному. А саме: кожна людина як громадянин є і для себе самої, і для інших громадян, для держави в цілому об'єктом постійної уваги і діяльної волі. Людина, яка уважно відноситься до себе самої, поступово формує також активне ставлення до себе і як об'єкта, і як суб'єкта, тобто починає поважати (уважно і є поважно) себе і всіх інших в єдності об'єкт-суб'єктних проявів. Вона перестає відчувати себе гріховною в своїх бажаннях, тому свідомо утворює право своїх бажань на реалізацію, обмежуючи лише міру їх задоволення встановленням правової норми, а не заборонаю самого бажання. Це і є соціалізація народу (демосу), народний соціалізм, який утворює рівність у гідності. Його сутність чудово висловив Л. Фейєрбах: «Соціалізм - це індивідуалізм». Тобто, соціальні структури утворює людина як активний суб'єкт суспільної життєдіяльності. Лише в такому разі вони не тяжіють над моральною свідомістю, зберігаючи за нею право на вибір тих форм соціальності, які, як зауважував той же К.Маркс, утворюють асоційовану продуктивну силу індивідуального таланту. Ось чому гаслами соціал-демократії є «свобода, рівність, братерство»: свобода розвитку таланту; рівність у мірі, відповідній таланту; братерство як збережена (і збереження) повага (-и) до таланту як такого.

Саме таким був соціалізм європейського зразка, на якому протягом 20-ти років еміграції сформувалась політична еліта Росії, яка й склала керівництво РСДРП. Але чи могли ідеї соціал-демократії прижитись на ґрунті російської (не української) ментальності? Звичайно, ні. Тут панувала ідеологія общинного соціалізму, в якому ціле поглинає індивідуальне, тому ідеї свободи, рівності, братерства як ідеї індивідуалізму, ідеї «вільної індивідуальності» не були зрозумілі ані народним масам, ані рядовим членам партії. Декілька років партійна верхівка діяла за соціал-демократичними нормами, але в цілому трансформувалась в комуністичну, спроектуючи принцип начебто «демократичного» централізму не лише на партійне, але й на суспільне життя. Це було втіленням наукової теорії в практику, внаслідок чого людина втратила свою суб'єктивність, індивідуальність, специфічність і унікальність, перетворюючись в носія наукової ідеології, наукового світогляду, фактично - в об'єкт маніпулювання, в якусь абстрактну істоту, яка мала відповідати законам науки. Людське і людське в людині поступово втрачалось, особистісне витіснялось абстрактно-понятійним, дух змінювався на знання, яке, немовби, мало дати силу і людині, і суспільству в цілому. Це і є комунізм у тому варіанті, коли він стає результатом втілення теорій в практику суспільного життя, а не одним із багаточисельних варіантів духовно-пізнавального осмислення теоретиком-науковцем закономірностей розвитку природи і суспільства. Фактичний антигуманізм - ось реалії, які утверджувались в дійсності, оскільки провідна ідеологія вимагала максими: «Жила бы страна родная, и нету других забот». Коли ця «страна» розкололась, всі її (або ж абсолютна більшість) товариші-громадяни спокійно спостерігали за розпадом не рідного їм суспільного організму.

Головний урок, який слід взяти нинішнім будівникам правового суспільства, полягає в тому, що реальним суб'єктом соціально-практичної дії завжди є конкретна емпірична людська особа, а не родове поняття як суб'єкт теоретичного знання. Соціал-демократія це розуміє, комуністичні ідеологи, на жаль, ні. У них інша максима: «Хто не з ними, той проти них». Тут завжди домінує «ми» над «я», теоретичний ідеалізм над емпіричною дійсністю, яка визнається, по-перше, як очевидний факт, по-друге, тільки до тієї межі, за якою вона не загрожує вимогам «наукової» (це символ комунізму!) теорії. Якщо ж загрожує, а це також факт тілесно-чуттєвої природи людини, то остання стає об'єктом постійного моралізаторського виховання. Нестерпність такого впливу через його неприродність досить швидко стає очевидною і система розпадається.

Чому? Вона і не соціальна, і не демократична, і не європейська, і, звичайно, не своя. Бо своє виявляється чужим, ворожим, націоналістично обмеженим, а не загальнолюдським.

Четверте. Перебудова середини 80-х років. За традицією вона досить швидко була оголошена революційною перебудовою всіх сфер суспільного життя. Мета - прискорити темпи його розвитку, зробити за 10 років те, до чого Європа йшла тисячоліття. Інструментом була обрана гласність, яка, звичайно ж, не привела до очікуваних змін у свідомості, тобто до її трансформації з багатознайства в розум, в духовність як активну діяльність в якості суб'єкта власної долі на основі розвиненого почуття любові до мислення, а не сенсаційних одкровень з життя «вождів» нації. Результат відомий: замість перебудови повний хаос усіх сфер життя, розпад СРСР і утворення нових суверенних держав.

Ось на цьому ступені розвитку, особливо в Україні, чітко проявились всі недоліки тисячолітнього нехтування своїм, народним, своєрідним з боку політичної верхівки. Накладені на специфічні особливості української ментальності, вони й породжують затяжну духовну кризу суспільства. З одного боку, народне у гушавині хаотичної історичної свідомості втрачилось, тому сприймається навіть автохтонами дещо підозріло, не кажучи про те, що для неукраїнців нові поняття на зразок «національних меншин» також незвичні і, враховуючи реалії минулих часів, не зовсім бажані з точки зору перспектив. З іншого - свідомий спротив національному відродженню з боку тих, хто щиро вважає себе радянською людиною, виходить із радянського народу як історичної, політичної, психологічної реальності, як і тих, хто опинився поза своїми етнічними співвітчизниками.

Понад 90% голосів виборців, поданих на референдумі 1-го грудня 1991 року, як дуже швидко виявилось, не були суб'єктами державотворення ані в суто політичному, ані в національно українському аспектах. Що стосується першого, то він не був підготовлений для прийняття як історично, так і в плані освітньому, - про це йшлося вище. Стосовно другого аспекту, то ментальна схильність українця до свободи і волі, до індивідуальної свободи волі більше тяжіє до анархізму, самоуправління, особистої відповідальності через муки сумління, аніж до відповідальності перед якимись державно-політичними чи церковно-

конфесійними структурами. На тлі ж комуністичної багатодесятилітньої цілеспрямованої пропаганди сутності держави як насамперед апарату насильства та необхідності її знищення взагалі залучити народ до свідомої державотворчості до того ж на основі національної ідеї серед народу, враженого тисячолітньою традицією надмірної гостинності та ідеологією інтернаціоналізму, яка заперечує у трударів наявність батьківщини, не так легко.

У свій час великий державотворець Т.Гоббс зазначав, що проти держави виступає не народ, а натовп. У духовно-культурному плані українці, поза всякими сумнівами, є народом - суб'єктом. Відносно політичних вимірів його буття цього сказати не можна. Щоб вирвати його зі стану натовпу, потрібно вказати на його відповідальність перед представниками десятків народів, які живуть із ним поруч і доля яких залежить від нього і як автохтонного, і як чисельно домінуючого. «Йому» - це в першу чергу національній еліті, яка в Україні завжди була духовною провідною силою, близькою до народу. Національна ідея є не що інше, як ідея відповідальності суб'єкта - носія цієї ідеї, оскільки власне людський розвиток не може бути безідейним, нецілеспрямованим, нетворчим. Відповідальності і за долю власного народу, який у якості натовпу ніколи не реалізує історичне покликання, бо кличуть мета, ціль, ідеал, і за долю тих народів, які на цій землі не можуть творити свої держави, хоча, перебуваючи в ситуації небезпечної меншини, за суттю є суб'єктами, народом.

У XIX столітті великий Гоголь відзначав, що життя на Русі відбувається занадто повільно через те, що рідко з'являється людина, здатна виголосити потужне слово «Вперед!». І ось я переконаний у тому, що це слово має сказати політично відповідальний громадянин України, не вражений комплексом етнічної української меншовартості. Він має сказати: «Вперед українці, бо це Ваша відповідальна справа, це покликання історії, на який зреагувати і реалізувати його вимоги зобов'язані тільки Ви!».

Будь-які підозри щодо українського шовінізму не мають жодних історичних підтверджень. Але та ж історія свідчить, що є синдром страху за такі підозри. Зняти його і покликати ті українські неукраїнці, які присоромлять українців зрадою традиційної гостинності. Остання є тоді, коли є господар. Стати господарем на своїй землі не означає етнічних чисток, - підозрювати в цьому українців безпідставно й образливо. Господар той, хто обдаровує багатством, не бідніючи при цьому сам.

Втрата державності, якої повоюють українці, має підстави доти, доки держава буде слабкою своїми цілями і суб'єктами їх реалізації. Народ і є суб'єктом цілі, мети і навпаки: наявність цілі робить натовп суб'єктом народного буття і розвитку. Допомогати українському народові можна не закликами в нові інтеграційні союзи, які, як вчить історія, подана вище, творять натовп народонаселення, а тим, щоб вказати йому на його відповідальність і підтримати в реалізації цілей. Я впевнений, що за такого напрямку розвитку Україна за пройдени шляхом незалежності роки вже стала б потужною країною. Але цього не було ні з боку дружньої Росії, ні з боку інших недавніх сестер-республік, ні з боку так званих національно-культурних товариств і російськомовного населення.

Без надії, але сподіваюсь, як і Леся Українка на початку XX ст., на те, що так буде у новому тисячолітті. Інших шляхів немає, всі інші - то шлях війни.